

จิตสำนึกในปรัชญาขงจื้อ

Consciousness in Confucian Philosophy

สรวิษฐ์ วงษ์สอาด^{1*} | Sorawit Wongsard

พระครูพิพิธวรกิจจานุกการ² | Phrakhrupipithvarakijjanukarn

พระมหาณรงค์ศักดิ์ สุทนโต (สุทนต)³ | Phramaha Narongsak Sudanto (Suthon)

กฤติยา ถ้ำทอง⁴ | Krittiya Tumtong

¹⁻⁴ วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย;

Buddhaphanya Sri Thawarawadee Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

*Corresponding author email: sorawit062231@gmail.com

Abstract

This article aimed to study about consciousness in Confucian philosophy which Confucius thought that the concept and conscious behavior were the way of life because The Tao gave birth to all things and moral codes as the rules of human conduct. Human conscious behavior did not depend on human nature which it was not a matter whether human nature was moral or immoral. It depended on education and self-improvement according to the humanitarian way because human beings had a conscience of right and wrong without selfishness, but sacrificed their life for the country. The way of human being was different from the way of the Tao, which signified that human beings should obey the rules of heaven. This was the way of Tao that depended on humanity for existence in Confucian view.

Keywords: Conscious Mind, Confucian Philosophy, Way of Tao

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา “จิตสำนึกในปรัชญาขงจื๊อ” ขงจื๊อมองว่า แนวคิดและการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิต เนื่องจากเต๋าให้กำเนิดสรรพสิ่งและบทบัญญัติทางศีลธรรมไว้เป็นกฎเกณฑ์การปฏิบัติตนของมนุษย์ การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกของมนุษย์ไม่ได้ขึ้นกับธรรมชาติของมนุษย์ ไม่ว่าธรรมชาติของมนุษย์จะดีหรือชั่วก็ตาม แต่ขึ้นอยู่กับการศึกษาเรียนรู้และการพัฒนาตนเองตามวิถีแห่งมนุษยธรรม เนื่องจากมนุษย์มีจิตสำนึกคิดถึงความถูกต้อง โดยไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนและเสียสละชีวิตตนเพื่อบ้านเมือง มรรควิธีของมนุษย์ที่มีความแตกต่างกับวิถีแห่งเต๋าที่เห็นว่ามนุษย์ควรปฏิบัติตนตามกฎเกณฑ์แห่งสวรรค์ ซึ่งเป็นวิถีแห่งเต๋าที่ต้องอาศัยมนุษย์เพื่อการดำรงอยู่ของวิถีแห่งเต๋านี้ในทัศนะขงจื๊อ

คำสำคัญ: จิตสำนึก, ปรัชญาขงจื๊อ, วิถีแห่งเต๋า

บทนำ

ในระบบปรัชญาของขงจื๊อไม่ได้มีการกล่าวถึงแนวคิด “จิตสำนึก” ไว้โดยตรง แต่จากการศึกษาคัมภีร์หลุนอวี่ ผู้เขียนมองเห็นแนวคิดจิตสำนึกที่ปรากฏในบทบันทึกในคัมภีร์หลุนอวี่หลายบท โดยเฉพาะแนวคิดเรื่อง “ความคิด” และ “ระบบคิด” ของมนุษย์ที่สะท้อนความหมายของคำว่า “จิตสำนึก” ดังคำกล่าวของขงจื๊อว่า “ในคัมภีร์กวีนิพนธ์มีอยู่ 300 บท แต่ล้วนสรุปลงได้เป็นประโยคเดียว คือ ‘คิดเรื่องที่ไม่อุบาทว์’” ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่า การคิดเรื่องที่ไม่อุบาทว์ในบทนี้ อาจตีความถึงแนวคิดจิตสำนึกของมนุษย์ได้ ดังนั้น เพื่อทำความเข้าใจความคิดในบทนี้และเพื่อทำความเข้าใจแนวคิดจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อให้มีความชัดเจน ผู้เขียนจึงแบ่งประเด็นการศึกษาออกเป็น 5 ประเด็น ได้แก่ จิตสำนึกคืออะไรในทัศนะขงจื๊อ ลักษณะของจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อ การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อ และการพัฒนาจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อ เพราะว่าปัญหาของ “มนุษย์” ในทัศนะขงจื๊อมีการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกอย่างไรนั้นเป็นประเด็นปัญหาในทางจริยศาสตร์ เนื่องจากแนวคิดจิตสำนึกเป็นแนวคิดเชิงปฏิบัตินิยม ฉะนั้นการศึกษาแนวคิดจิตสำนึกและการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกของมนุษย์ ในทัศนะขงจื๊อจึงเป็นการศึกษาในลักษณะคุณค่าของการปฏิบัติตนในความเป็นมนุษย์ทางสังคม ซึ่งมีความสำคัญต่อวิชาการด้านปรัชญา เพื่อมุ่งตอบปัญหาว่า มนุษย์ควรปฏิบัติตนอย่างไรในทางสังคม เพื่อให้สังคมมีความสงบสุข โดยเฉพาะการปฏิบัติตนของผู้ที่ถูกขนานนามว่า “วิญญูชน” เพราะวิญญูชนใน

ทัศนะขงจื๊อ เป็นผู้ที่ “บ่มเพาะตนเพื่อสันติสุขของปวงประชา” (สุวรรณา สถาอานันท์, 2555, น.319)

จิตสำนึกคืออะไรในทัศนะขงจื๊อ

“จิตสำนึก” ขงจื๊อไม่ได้ระบุไว้อย่างชัดเจน แต่มีบทบันทึกเกี่ยวกับความคิดของวิญญูชนใน คัมภีร์หลุนอวี่ เล่มที่ 16 บทที่ 10 ว่า “วิญญูชนพึงเง้าสึ้ง เมื่อมองคิดให้แจ่มแจ้ง เมื่อพึงคิดให้ชัดเจน เมื่อแสดงสีหน้าคิดให้อ่อนโยน เมื่อวางท่าทีคิดให้น่าเกรงขาม เมื่อพูดคิดให้จริงใจ เมื่อทำ คิดให้น่าเคารพ เมื่อสงสัยคิดถาม เมื่อโกรธคิดถึงผลที่ตามมา เมื่อเห็นประโยชน์คิดถึงความถูกต้องเที่ยงธรรม” (สุวรรณา สถาอานันท์, 2555, น.337) คำว่า “จิตสำนึก” แบ่งเป็น 2 คำ คือ “จิต + สำนึก” กล่าวคือ คำว่า “จิต” หมายถึง “ใจ หรือสิ่งที่มีความรู้ คิดและนึก” ส่วนคำว่า “สำนึก” หมายถึง รู้สึกซาบซึ้ง เมื่อนำมารวมกัน คำว่า “จิตสำนึก” ในความหมายทั่วไป จึงหมายถึง ความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์ที่เป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของประชาชน หรือความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์ที่มีต่อทรัพย์สินอันเป็นที่รวมความถึงการตระหนักรู้ การคำนึงถึงประโยชน์ของสังคม และการทำประโยชน์เพื่อสังคม ซึ่งเป็นลักษณะของความคิดของผู้มีจิตสำนึก เพราะผู้มีจิตสำนึกจะคิดและทำในสิ่งที่ถูกต้อง เหมาะสม และแสดงออกให้เห็นถึงการปฏิบัติตนเพื่อผลประโยชน์ของสังคม หรือสันติสุขของปวงประชาที่มีจิตสำนึกจึงเป็นมนุษย์ที่ต้องคิด “อย่างถูกต้อง” ขงจื๊อจึงมักเตือนสติให้ศิษย์คิดถึงความถูกต้องเที่ยงธรรมอยู่เสมอ เพราะความถูกต้องเที่ยงธรรมสามารถกำกับลักษณะของความคิดและควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ให้คำนึงถึงผลประโยชน์ของสังคมได้โดยแท้จริง อย่างไรก็ตาม การตีความดังกล่าวเป็นเพียงการตีความลักษณะบางอย่างที่สะท้อนแนวคิดจิตสำนึกในแง่มุมของความคิดเท่านั้น

กล่าวสรุปได้ว่า คำว่า “จิตสำนึก” ในทัศนะขงจื๊อเป็นแนวคิดที่สัมพันธ์กับลักษณะของจิตใจที่แนบแน่นอยู่กับ “ความเป็น” และ “สิ่งที่เป็น” จึงต้องตีความคำว่า “ความเป็น” เพิ่มเติมเพื่อทำความเข้าใจความรู้สึกนึกคิดหรือจิตใจของมนุษย์ที่มุ่งหวังการปฏิบัติตนเพื่อประโยชน์สุขของสังคม ขงจื๊อมองว่าขึ้นอยู่กับระดับความรู้สึกนึกคิดและความตระหนักรู้ของมนุษย์ที่มีต่อ “สิ่งอันเป็น” นั้น จิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อจึงเป็นจิตสำนึกที่มีต่อ “สิ่งอันเป็น” ที่หมายรวมถึงสังคมของมนุษย์ ที่ประกอบไปด้วย “สิ่งอันเป็น” และภาพรวมของสังคมที่มนุษย์ทุกคนอาศัยอยู่ร่วมกัน

ลักษณะของจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อ

ลักษณะของจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อนั้น เบื้องต้นจะพิจารณาจากคำกล่าวของอาจารย์เจิ้ง ซึ่งเป็นอาจารย์ร่วมสำนักปรัชญาขงจื๊อและอยู่ในฐานะศิษย์ของขงจื๊อจากบทบันทึกที่กล่าวว่า “คำสอนของอาจารย์ของเรา คือ สัตย์ซื่อภักดี เอาใจเขามาใส่ใจเรา” ซึ่งขงจื๊อยึดมั่นเป็นหลักสำหรับการคิด การปฏิบัติตน การสั่งสอน และการเรียงร้อยสรรพสิ่ง จะเห็นได้ว่า ความสัตย์ซื่อภักดี (จง - 忠) และการเอาใจเขามาใส่ใจเรา (ชู - 恕) เป็นคุณธรรมที่บ่งชี้ถึงคุณลักษณะของจิตสำนึกของมนุษย์ในระบบความสัมพันธ์ทางสังคม นั่นก็คือ คุณธรรมเรื่องความซื่อสัตย์ในทัศนะขงจื๊อ เป็นคุณธรรมที่แฝงไว้ด้วยความจงรักภักดีที่มนุษย์พึงรู้คิดและตระหนักรู้ต่อผู้ที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยกัน ไม่ว่ามนุษย์จะอยู่ในฐานะใดในระบบความสัมพันธ์ ความสัตย์ซื่อภักดีสามารถบ่งชี้ถึงคุณลักษณะการมีจิตสำนึกได้อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นผู้ปกครองและประชาชนผู้ใต้ปกครองก็ตาม การที่ขงจื๊อให้ความสำคัญกับคุณธรรมเรื่องความซื่อสัตย์และภักดี เพราะขงจื๊อตระหนักรู้ว่าความซื่อสัตย์เป็นเกราะป้องกันความเสื่อมทางศีลธรรมของมนุษย์ในสังคมได้โดยแท้จริง

สำหรับคุณธรรมทั้งสองนี้ กล่าวกันว่าเป็นวิธีการปฏิบัติตนของขงจื๊อ ซึ่งบันทึกไว้ในคัมภีร์หลุนอื๊วว่า “วิธีของท่านอาจารย์ประกอบด้วยสองสิ่ง คือ การปฏิบัติหน้าที่อย่างสัตย์ซื่อและเต็มกำลัง และการปฏิบัติต่อผู้อื่นเสมือนปฏิบัติต่อตนเอง” (Legge, 1966) สำหรับคุณธรรมที่สะท้อนคุณลักษณะของจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊ออีกประการคือ “การยึดมั่นในความถูกต้องเที่ยงธรรม” (อี้ - 義) ดังบทบันทึกในคัมภีร์หลุนอื๊วว่า “การมองเห็นสิ่งที่ถูกต้องดีงาม แต่ละเว้นไม่กระทำสิ่งนั้น ถือเป็นผู้ขาดความกล้าหาญ” (Waley, 1998, p.13) และยังมีบันทึกไว้อีกว่า “วิญญาณให้ค่าสูงสุดแก่ความถูกต้องเที่ยงธรรม วิญญาณที่กล้าหาญ แต่ไร้ความถูกต้องเที่ยงธรรม จะกลายเป็นผู้ก่อความวุ่นวาย เสียพรหมที่กล้าหาญแต่ไร้ความถูกต้องเที่ยงธรรมจะกลายเป็นโจร” (สุวรรณ สภาอานันท์, 2555, น.349) จะเห็นว่า คุณธรรมเรื่องความถูกต้องเป็นหลักการสำคัญในการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึก ที่ขงจื๊อสอนให้ยึดมั่นไว้เป็นคุณธรรมที่มีความจำเป็นของมนุษย์ หากมนุษย์ไม่ยึดมั่นในความถูกต้อง มนุษย์อาจกลายเป็นผู้ขาดเล่ห์เหลี่ยมหรือเป็นโจรได้ ความถูกต้องในแง่นี้เป็นความถูกต้องที่เกี่ยวข้องกับกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมหรือกฎแห่งจารีต ฉะนั้น สิ่งที่ต้องดีงามจึงสัมพันธ์กับกฎเกณฑ์แห่งจารีตที่มนุษย์ควรคำนึงถึงและตระหนักถึงว่าเป็นสิ่งที่ควรร่วมใจกันรักษาและดูแลเอาใจใส่ เพราะกฎแห่งจารีตเป็นสาธารณสมบัติของมนุษย์และสังคม

กล่าวสรุปได้ว่า ลักษณะของจิตสำนึกดังกล่าว ซึ่งมีลักษณะเชิงคุณธรรมเรื่องความสัตย์ซื่อภักดี การเอาใจเขามาใส่ใจเรา การยึดมั่นในความถูกต้อง และการคำนึงถึงผลประโยชน์ของส่วนรวม

ล้วนเป็นคุณลักษณะเชิงคุณธรรมที่วางอยู่บนคุณธรรมพื้นฐานเรื่อง “เหริน” เพราะ “เหริน” ในทัศนะของจื้อ นอกจากจะหมายถึงความเมตตากรุณาและความรักมนุษยแล้ว เหรินยังเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่แสดงออกถึงความรักและความเอาใจต่อความเป็นอยู่ของผู้อื่น ทั้งในระดับครอบครัว ชุมชน และสังคมอีกด้วย ดังนั้น มนุษย์ที่ปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึก จึงเป็นมนุษย์ที่รักและเอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์นั่นเอง

การปฏิบัติตนของผู้มีจิตสำนึกในทัศนะของจื้อ

การปฏิบัติตนของผู้มีจิตสำนึกในทัศนะของจื้อที่แสดงความชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

1. การปฏิบัติตนของขงจื้อ

ขงจื้อใช้ชีวิตในการเดินทางเผยแพร่แนวคิดของตนเองเป็นเวลานานกว่า 13 ปี และได้เดินทางกลับรัฐหลู่ตอนอายุ 68 ปี หลังจากเดินทางกลับมารัฐหลู่ ซึ่งเป็นบ้านเกิดของตนเองแล้ว ขงจื้อยังทำหน้าที่อุทิศชีวิตและเวลาส่วนใหญ่ในการเป็นอาจารย์สั่งสอนศิษย์ตลอดเวลาชีวิตของขงจื้อนั้น (สุวรรณ สภาอานันท์, 2548, น.3-4) ขงจื้อมีจิตใจที่ตั้งมั่นอยู่ในครรลองของความถูกต้องเที่ยงธรรม และยืนหยัดในกฎเกณฑ์ของจารีต ดังนี้

1) การแต่งกาย การแต่งกายของขงจื้อสะท้อนถึงรูปแบบการปฏิบัติตนของขงจื้อตามแบบฉบับของวิญญูชน ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของขุนนางที่เป็นแบบอย่างของคนที่ผ่านมาแล้ว ดังบทบันทึกในคัมภีร์หลุนอวี่ เล่มที่ 10 บทที่ 6 ว่า ขงจื้อจะไม่ใช้สีม่วงดำขลิบชายผ้า ไม่ใช้สีม่วงแดงสำหรับเสื้อใส่ล่าลง ในฤดูร้อน ใส่เสื้อที่ทอด้วยผ้าป่านเนื้อหยาบหรือเนื้อละเอียด จะต้องสวมทับเสื้อที่ใส่ไว้ชั้นใน สีดำทับด้วยเสื้อหนังแกะ สีขาวทับด้วยเสื้อหนังกวาง สีเหลืองทับด้วยเสื้อหนังสุนัขจิ้งจอก เสื้อสำหรับใส่ล่าลงจะตัวยาว แต่ชายแขนขวาของเสื้อจะสั้น ใส่เครื่องประดับตามยศตำแหน่งอย่างเต็มที่ ยกเว้นเวลาไปร่วมงานศพ ไม่ใส่เสื้อขนแกะหรือหมวกสีดำเมื่อไปงานศพ ในวันหนึ่งคำของทุกเดือน ใส่เสื้อเต็มยศตามตำแหน่งไปเฝ้าเจ้านคร (สุวรรณ สภาอานันท์, 2555, น.263-264)

2) อาหารและการรับประทานอาหาร ขงจื้อมีความพิถีพิถันและปราณีตในการรับประทานอาหารอย่างมาก ดังบทบันทึกในคัมภีร์หลุนอวี่ เล่มที่ 10 บทที่ 8 ว่า ขงจื้อไม่รับประทานอาหารเสีย อาหารบูด ปลาที่เสียแล้ว อาหารที่สีไม่ดี กลิ่นไม่ดี หรือปรุงไม่ถูกต้อง ไม่รับประทานอาหารในเวลาไม่ควร แม้เมื่ออาหารจะมีเพียงข้าวหยาบ ๆ และน้ำต้มผัก ก็จะต้องแบ่งอาหารเช่นไหว้ให้เรียบร้อย

3) ดนตรี ขงจื๊อเป็นผู้ชื่นชอบดนตรีและเสียงเพลงเป็นอย่างมาก ขงจื๊อเล่นได้ทั้งดนตรีและร้องเพลง ทั้งสองสิ่งนี้เป็นกิจวัตรในชีวิตประจำวันของขงจื๊อ เพราะขงจื๊อถือว่าดนตรีเป็นเครื่องมือสำคัญที่ใช้ในการสอน หรือเป็นคำสอนที่สำคัญของตน ในการเล่นดนตรีนั้น ขงจื๊อมักคำนึงถึงกาลเทศะและความเหมาะสมตามจารีตประเพณี ขงจื๊อจึงไม่ร้องเพลงในวันที่มีความทุกข์ใจ” (Waley, 1998, น.42)

4) กวินินพธ์ ขงจื๊อเป็นผู้ที่สนใจต่อบทกวินินพธ์และสนับสนุนให้ใช้บทกวีในกิจการทางจารีตประเพณีทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการเขียน การสนทนา การร้องเพลง ทั้งปัจเจกชนหรือเป็นทางการ “ขงจื๊อยืนยันว่า กวินินพธ์เป็นสิ่งที่มีความค่าทางสังคม ศิลธรรม และพุทธปัญญา” ในส่วนที่เป็นคุณค่าทางสังคมนั้น ขงจื๊อพยายามแนะนำให้ทุกคนสนใจศึกษาบทกวี เพราะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ช่วยให้คนเรามีการพูดจาสุสละสลวยและมีพลังในการปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ดังที่ขงจื๊อได้ถามโปหยู่ (Poyu) ผู้เป็นลูกชายว่า “เธอศึกษาบทกวินินพธ์หรือยัง โปหยู่ตอบว่า ยังครับ ขงจื๊อจึงกล่าวว่า ถ้าเธอไม่ศึกษากวินินพธ์ ก็จะไม่สามารถสนทนาปราศรัยดีได้ จากนั้นโปหยู่ก็ได้ศึกษากวินินพธ์” (Waley, 1998, pp.113-114)

5) จารีตประเพณี เมื่อขงจื๊อเข้าไปในวิหารบรรพชนประจำเมือง ขงจื๊อมักถามถึงเรื่องต่างๆ ทุกเรื่อง จนมีคนเปรยว่า “ไหนว่าลูกหลานชาวเมืองโจวรอบรู้เรื่องหลี่ แต่เหตุใดเมื่อเข้าไปยังวิหารบรรพชนจึงถามถึงทุกเรื่องเล่า” ขงจื๊อได้ยืคำเปรยน้ำจึงกล่าวว่า “นี่แหละคือหลี่” (สุวรรณ สภาอานันท์, 2555, น.199) จารีตประเพณีในทัศนะของขงจื๊อจึงเป็นสิ่งที่ควรให้ความเคารพ มนุษย์ควรเคารพในหลี่ ขงจื๊อเห็นว่า การแสดงความเคารพต่อหลี่หรือจารีตประเพณีเป็นสิ่งที่ถูกต้อง เพราะจารีตประเพณีมีความสำคัญสำหรับสังคมมนุษย์ ที่ทำให้สังคมมนุษย์เป็นสังคมที่สงบสุข

6) ขงจื๊อชอบยิงนกตกปลา แต่จะไม่ยิงนกที่ล้มหรือใช้สิ่งที่เบ็ดตายจับปลา แต่อย่างใด (Waley, 1998, p.46) เพราะขงจื๊อมีจิตสำนึกต่อสภาพแวดล้อม การทำลายสิ่งๆ ที่ทุกคนสามารถใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ด้วยความดีคະนองและไม่เคารพต่อธรรมชาติ

จะเห็นได้ว่า ขงจื๊อเป็นคนที่ยึดมั่นในกฎเกณฑ์ของจารีต และยืนหยัดใน “เต๋า” หรือความถูกต้องเที่ยงธรรม ตลอดช่วงชีวิตของขงจื๊อ สิ่งสำคัญที่ขงจื๊อยึดถือเป็นหลักในการปฏิบัติตน คือ การเป็นคนที่ดีในการเรียนรู้ ขงจื๊อกล่าวว่า “เรียนรู้โดยไม่คิดจะสูญเปล่า คิดโดยไม่เรียนรู้จะเป็นอันตราย” (สุวรรณ สภาอานันท์, 2555, น.190) และกล่าวว่า “การเรียนรู้คำสอนนอกกลุ่มนอกทางมีแต่จะชักนำอันตรายมาสู่ตน” หมายความว่า การเรียนรู้ของมนุษย์ควรดำเนินไปตามครรลองที่ถูกต้องตามขนบจารีตที่ดี เพื่อให้การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกของมนุษย์ดำเนินไปตามวิถีที่ถูกต้อง

2. การปฏิสัมพันธ์ในทางสังคม

ความสัมพันธ์ของมนุษย์ ขงจื๊อเห็นว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าวสะท้อนการมีจิตสำนึกของมนุษย์ในสังคม เพราะมนุษย์ที่ปฏิบัติตนตามหน้าที่ที่เหมาะสมกับการเป็นมนุษย์ ถือได้ว่าเป็นผู้มีจิตสำนึกเช่นกัน เมื่อมนุษย์ในสังคมปฏิบัติตนตามหน้าที่ที่ถูกต้องตามหลักการของมนุษยธรรม แล้วสังคมมนุษย์จะมีแต่ความสงบสุข ขงจื๊อจึงเน้นการปฏิบัติตนตามหน้าที่ทางสังคมของมนุษย์ว่า การปฏิบัติตนของผู้มีจิตสำนึก ได้แก่ 1) รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง 2) รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยา 3) รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดากับบุตร 4) รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างพี่กับน้อง และ 5) รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนกับเพื่อน ในระบบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลทั้ง 5 นี้ จะเห็นว่า มี “เหริน” หรือ “มนุษยธรรม” เป็นหลักการที่สะท้อนรูปแบบการมีจิตสำนึกของผู้คนในสังคมที่สัมพันธ์กับหลี่หรือจารีตประเพณี อันเป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมที่สำคัญ โดยผู้ปกครองนั้นพึงปฏิบัติต่อขุนนาง ประชาชนด้วยความเมตตา ซื่อสัตย์ สุจริต ขุนนางและประชาชนพึงมีความจงรักภักดีต่อกษัตริย์และรัฐบาล บิดามารดาพึงเมตตาต่อบุตรธิดา บุตรธิดาพึงมีความกตัญญูกตเวทิต่อบิดามารดา สามีภรรยาพึงมีความรักใคร่สนิทสนมหาด้วยความซื่อตรงต่อกัน วงศาคณาญาติพี่น้องก็พึงสมัครสมานปรองดองกันด้วยความรัก และมิตรสหายพึงมีความสัตย์จริงใจรักใคร่ต่อกัน

ดังนั้น การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อดังข้างต้น จะเห็นได้ว่า การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกตามทัศนะขงจื๊อนั้นไม่ใช่เรื่องง่ายนัก ผู้ปฏิบัติตนต้องมีความเพียร ซึ่งความเพียรเป็นกุญแจสำคัญในการเดินไปสู่หลักมนุษยธรรม ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์หลุนอี่วว่า “ขุนนางบัณฑิต มีอาจที่จะไม่มีจิตใจกว้างขวางเข้มแข็ง ภาระก็หนักหน่วง หนทางก็ยาวไกล” “ยี่ติอหลักมนุษยธรรมเป็นภาระของตน ไม่หนักหรือ? หลังจากชีวิตหาไม่แล้ว จึงหยุด ไม่ยาวไกลหรือ” เมื่อเป็นเช่นนี้ “ใครที่จะออกจากบ้านได้โดยไม่ออกทางประตู เหตุไฉนไม่มีใครเดินตามวิถีนี้” การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกจึงแสดงให้เห็นถึงจิตใจที่ต้องมีความมุ่งมั่น เพื่อการมีมนุษยธรรมอย่างแท้จริง แม้ขงจื๊อมองว่า การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกไม่ใช่เรื่องง่าย แต่มนุษย์ทุกคนสามารถปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกได้ ดังวาตะของขงจื๊อที่กล่าวว่า “มีใครบ้างไหมที่สามารถอุทิศกำลังของตนเพื่อมนุษยธรรม แม้เพียงวันเดียว เรายังไม่เคยเห็นคนที่มีกำลังไม่พอ”

การปฏิสัมพันธ์ในทางสังคม ขงจื๊อ เห็นว่า ความซื่อสัตย์ภักดี (จง) หรือไม่ หรือในระบบความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนกับเพื่อน ผู้ปฏิบัติตนได้กระทำด้วยการถ่อมตนในสัจจะวาจาและการเอาใจเขาใจเราแล้วหรือไม่ หรือเมื่อได้รับการถ่ายทอดหรือเรียนรู้เรื่องใดก็ตาม ได้นำไป

ปฏิบัติด้วยการตรึงตรองและใช้ปัญญาเรียนรู้เพื่อยกระดับความรู้ของตนเองหรือไม่ การสำรวจตรวจสอบตนเองจึงเป็นการเน้นย้ำความสำคัญของการมีจิตสำนึกของมนุษย์ ว่ามนุษย์ที่ไร้ความซื่อสัตย์ ไร้สัจจะ และไร้ปัญญา อาจไม่ถือว่าเป็นผู้มีจิตสำนึกก็เป็นได้ เพราะคุณธรรมทั้งสามประการดังกล่าวเป็นคุณลักษณะเด่นของผู้มีจิตสำนึก ปัญญาในทัศนะของขงจื๊อจึงเป็นเครื่องหมายชี้แนะหรือเครื่องกำกับความคิดของมนุษย์ว่ามนุษย์ควรปฏิบัติตนอย่างไรให้เกิดความถูกต้องเหมาะสม เพราะการปฏิบัติตนด้วยความถูกต้องเหมาะสมเป็นการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึก ซึ่งการปฏิบัติตนโดยไร้ความรู้สึกที่ถูกต้องเหมาะสมรองรับการกระทำนั้น เป็นการแสดงภาพแห่งอำนาจที่ไร้ความถูกต้องเหมาะสมและไร้หลัก จื่อเซียงจึงกล่าวไว้ว่า “เอาปัญญามาแทนการมณั้ รับประทานมารดาเต็มกำลั้ ฤทธิชีวิตรับใช้ผู้ปกครอง มีสัจจาในการคบมิตร แม้มีใครกล่าวว่า ยังไม่ได้ร่ำเรียน เรากล่าวว่า ได้ร่ำเรียนแล้วอย่างแน่นนอน” (สุวรรณา สถาอนันท์, 2555, น.182)

3. วิญญูชนกับการมีจิตสำนึก

คำว่า “วิญญูชน” ของจื่อถื่อเป็นบุคคลในอุดมคติทางจริยธรรม ที่เป็นต้นแบบทางศีลธรรมที่สามารถเป็นไปได้และเข้าถึงได้ ทั้งยังเป็นแบบอย่างทางศีลธรรมให้ผู้อื่นปฏิบัติตนได้ แม้วิญญูชนจะไม่ใช่มุขีมีคุณธรรมอันสมบูรณ์ในทุกด้านเช่นเดียวกับปราชญ์ (Sage) หรือเซ่งเหริน (Shengren) เช่น กษัตริย์ในตำนานอย่างพระเจ้าเหยา พระเจ้าซุ่น และพระเจ้าอวี่ หรือผู้มีคุณธรรมสูงส่งอย่างโจวกง ที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีสติปัญญาสูงส่งและมีคุณธรรมอันสมบูรณ์ แต่วิญญูชนสามารถตรวจสอบตนเองเพื่อแก้ไขข้อบกพร่องของตนและขัดเกลาตนเองให้ดียิ่งขึ้น (ศากุน ภักดีคำ, 2549, น.12) เพราะวิญญูชนในทัศนะของจื่อถื่อเป็นผู้ที่ตระหนักถึงปัญหาทางสังคม และปฏิบัติตนด้วยความเสียสละตามแบบอย่างของผู้มีจิตสำนึก กล่าวคือ วิญญูชนเป็นผู้ที่ “บ่มเพาะตนเพื่อเป็นที่เคารพ” “บ่มเพาะตนเพื่อสันติสุขของปวงประชา” (สุวรรณา สถาอนันท์, 2555, น.319) และทำในสิ่งที่ถูกต้อง “วิญญูชนดำเนินตามสิ่งที่ถูกต้องชอบธรรม” การทำในสิ่งที่ถูกต้องนี้ จะไม่วิตกกังวล ไม่สับสน และไม่กลัว ดังคำกล่าวที่ว่า “ผู้มีมนุษยธรรมไม่วิตกกังวล ผู้มีปัญญาไม่สับสน ผู้มีความกล้า ไม่กลัว” วิธีสามประการนี้เป็นวิธีของวิญญูชนซึ่งตีความได้ว่าเป็นวิธีของผู้มีจิตสำนึก ซึ่งผู้มีจิตสำนึกจะมุ่งมั่นและปฏิบัติตนโดยมิท้อถอย สอดคล้องกับคำกล่าวที่ว่า “วิญญูชนไม่คิดนอกกรอบลงตำแหน่งตน” และ “วิญญูชนละอายถ้าคำพูดก้าวเลยการกระทำ” (สุวรรณา สถาอนันท์, 2555, น.314)

การแสดงให้เห็นว่าการคิดกับการปฏิบัติมีความสัมพันธ์กันตามคุณลักษณะของวิญญาณ คือ ผู้ที่เอาใจใส่ต่อระบบความสัมพันธ์ทั้งห้าอันเป็นรากฐานของการเกิดเต่า ดังความเห็นที่ว่า “วิญญาณใส่ใจในรากฐาน เมื่อรากฐานตั้งมั่นแล้วเต่าก็เกิด ความกตัญญูและเชื่อฟังที่เป็นรากฐานแห่งมนุษยธรรมแน่แท้กระมัง?” ผู้ที่เป็นวิญญาณก็อยู่ในระบบความสัมพันธ์ทั้งห้า วิญญาณต้องมีคุณธรรม โดยเฉพาะความกตัญญูและการเชื่อฟัง ความกตัญญูนี้หากตีความถึงความกตัญญูต่อแผ่นดิน จะเห็นว่าวิญญาณจะเป็นผู้ที่ต้องมีจิตสำนึกเพื่อแผ่นดิน เมื่อวิญญาณมีจิตสำนึกต่อแผ่นดิน วิญญาณจะปฏิบัติตนเพื่อประโยชน์ของแผ่นดินหรือประเทศชาติ วิญญาณจะคำนึงถึงความถูกต้องเที่ยงธรรม กล่าวหาญ มีจิตใจกว้างขวาง

วิญญาณในทัศนะขงจื้อเปรียบได้กับบุคคลในอุดมคติที่เปี่ยมไปด้วยความรัก ความอาหาร ต่อเพื่อนมนุษย์ เป็นผู้ที่ตอบสนองต่อพันธะหน้าที่ในระบบความสัมพันธ์ต่าง ๆ เป็นผู้ที่มีคุณธรรม ปัญญา ที่สมควรเป็นผู้ปกครองผู้อื่น ซึ่งในยุคขงจื้อมีชีวิตนั้นมีผู้ซึ่งเสมอตนเช่นวิญญาณอยู่บ้าง ขงจื้อยกตัวอย่างว่ามีคุณสมบัติสี่ประการของวิญญาณ ดังคำกล่าวว่า “มีคุณสมบัติสี่ประการของวิญญาณ ในความประพฤติส่วนตัว เขาอ่อนน้อมถ่อมตน ในการรับใช้เจ้าเหนือหัว เขาเปี่ยมด้วยความเคารพนบถ ในการบำรุงประชาราษฎร์ เขามีใจกรุณา ในการบังคับบัญชา เขามีความถูกต้องเที่ยงธรรม” (สุวรรณา สถาอานันท์, 2555, น.215) นอกจากจื่อฉานที่ขงจื้อยกตัวอย่างแล้วก็มีจื่อเจี้ยนที่ขงจื้อนับถือว่าเป็นวิญญาณ จนถึงกับกล่าวเปรียบเปรยไว้ว่า ถ้ารัฐหลู่ไ้ซึ่งวิญญาณ เขาจะเอาแบบอย่างจากที่ใดกัน ความเป็นวิญญาณในทัศนะขงจื้อแตกต่างกับ “เสี่ยวเหริน” ที่ปรากฏในคัมภีร์หลุนอี่ว เพราะเสี่ยวเหรินเป็นผู้ที่มีความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว “มีความอึดอัดขัดข้อง” เป็นผู้ที่ไม่สร้างวาทกรรมกลลวย “คุณธรรมของวิญญาณเป็นเสมือนลม คุณธรรมของเสี่ยวเหรินเสมือนยอดหญ้า สายลมอยู่บนยอดหญ้า ยอดหญ้าย่อมลู่ตามลม” (สุวรรณา สถาอานันท์, 2555, น.290) ในขณะที่วิญญาณเป็นผู้ที่ไม่เห็นแก่ตัว เมื่อไม่เห็นแก่ตัวย่อมนับถือเป็นผู้มีจิตสำนึก ขงจื้อจึงกล่าวว่า “วิญญาณปฏิบัติต่อผู้อื่นโดยเสมอภาค แต่ไม่เล่นพรรคเล่นพวก เสี่ยวเหรินเล่นพรรคเล่นพวก แต่ไม่ปฏิบัติต่อผู้อื่นโดยเสมอภาค” คำว่าเสมอภาคในที่นี้ หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันที่ควรปฏิบัติต่อกันด้วยความเสมอภาค

จะเห็นได้ว่า วิญญาณในระบบคิดของขงจื้อมีความสัมพันธ์กับหลักการมนุษยธรรม หลักการมนุษยธรรมมีความสัมพันธ์กับการมีจิตสำนึก และผู้ที่มีจิตสำนึกมีความสัมพันธ์กับวิถีแบบวิญญาณ ทั้งนี้ วิถีแบบวิญญาณมีสามประการ ได้แก่ ผู้มีมนุษยธรรมไม่วิตกกังวล ผู้มีปัญญาไม่สับสน ผู้มีความกล้าไม่กลัว ทั้งสามประการนี้หากเปรียบกับขงจื้อแล้ว ขงจื้อจะถ่อมตัวว่า

ตนเองยังไม่สามารถเท่าเทียมได้ แต่จื่อกังศิษย์ของขงจื้อก็ยกย่องว่าวิถีวิญญาณทั้งสามประการนี้เป็นวิถีของขงจื้อนั่นเอง

4. การมีจิตสำนึกต่อทรัพย์สินสมบัติ

การมีจิตสำนึกมิได้จำกัดเพียงการแสดงความรักความเอาใจใส่ต่อเพื่อนมนุษย์ในระบบความสัมพันธ์ต่าง ๆ เท่านั้น แต่การมีจิตสำนึก หมายถึง การมีความรักและเอาใจใส่ต่อ “สิ่งอันเป็น” ซึ่งขงจื้อมีทั้งจารีตประเพณี คนตรี และกวีนิพนธ์ การมีจิตสำนึกต่อสิ่งเหล่านี้ เป็นเครื่องหมายที่แสดงถึงความมกตัญญูต่อบรรพบุรุษ ในทัศนะขงจื้อ หมายถึง แบบแผนในการปฏิบัติตนต่อกันระหว่างมนุษย์ในสังคม การให้ความเคารพต่อจารีตประเพณี นอกจากจะแสดงถึงความมกตัญญูต่อบรรพบุรุษแล้ว ยังแสดงถึงความเอาใจใส่ต่อทรัพย์สินอันเป็นของผู้ที่อยู่ร่วมกันในสังคมอีกด้วย เพราะจารีตประเพณีเป็นขนบธรรมเนียมที่ปฏิบัติต่อกันมาอย่างยาวนาน จนสามารถใช้เป็นเกณฑ์กำหนดความเจริญและความเสื่อมของสังคมได้ หากมองผ่านสายตาทางประวัติศาสตร์ดังเช่นจารีตประเพณีในสมัยราชวงศ์โจว ที่ขงจื้อยึดถือเป็นแบบอย่าง แต่เมื่อใดที่มนุษย์ไม่รู้จักรวามรตนให้ สมนกับนาม เลือกที่จะแสดงออกด้วยการไม่เคารพชนบจารีตประเพณี ย่อมนำความเสื่อมมาสู่สังคมได้ ดังเช่นกรณีของหัวหน้าตระกูลจี้และกวนจ้ง

ดังที่ขงจื้อยกตัวอย่างหัวหน้าตระกูลจี้ผู้ใช้ระบำแปดแถวในถิ่นของตนว่า “หากเขากล้าทำเช่นนี้มีสิ่งใดที่เขาไม่กล้าทำอีก” ทั้งที่ ระบำแปดแถวหรือพิธีปาอี้ ตามจารีตในสมัยราชวงศ์โจวถือเป็นการร่ายรำที่สงวนไว้เฉพาะองค์กษัตริย์เจ้าแผ่นดินเท่านั้น การบังอาจของจี้ชื้อ ผู้เป็นเพียงอุปราชแห่งแคว้นหลู่ ถือว่าเป็นผู้กระทำการผิดจารีตอย่างร้ายแรงในการตีตนเสมอองค์เจ้าแผ่นดิน การไม่แสดงความเคารพต่อ “หลี่” หรือจารีตประเพณีในทัศนะขงจื้อ กล่าวได้หรือไม่ว่า เป็นผู้ที่ไม่มีจิตสำนึก เพราะในทัศนะของขงจื้อ กษัตริย์คือโอรสสวรรค์ การที่อุปราชหรือขุนนางในราชสำนักทำตัวตีตนเสมอองค์กษัตริย์ผู้ปกครองซึ่งเปรียบเสมือนโอรสแห่งสวรรค์ ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่ดี และไม่ถูกต้องตามจารีตประเพณี ขงจื้อเห็นว่า สังคมจะสงบสุขและมีความกลมเกลียวสมดุลงันหรือไม่ขึ้น “หลี่” เป็นหลักการสำคัญในการปฏิบัติตนของผู้ที่เป็นทั้งกษัตริย์ ขุนนางในราชสำนัก รวมถึงผู้ปกครองทุกระดับชั้น เพราะว่า “หลี่” เป็นทั้งหลักการแห่งวิถีที่งดงามและแนวทางปฏิบัติที่จะสร้างความกลมเกลียวสมดุลงแก่สังคมได้ (สุวรรณ สภาอนันท์, 2555, น.184)

สำหรับขงจื้อแล้ว สิ่งที่สำคัญที่สุดในจารีตประเพณีคือการปฏิบัติตนด้วยความรู้สึกร่วมในพิธีกรรมนั้น เห็นได้จากบทบันทึกในคัมภีร์หลุนอวี่ เล่มที่ 3 บทที่ 4 ความว่า “หลินฟังกามขงจื้อว่า “อะไรคือสิ่งที่สำคัญที่สุดในจารีตประเพณี” ขงจื้อตอบว่า “เป็นคำถามที่สำคัญมาก” “ในพิธีฉลอง

การประหยัคดีกว่าการฟุ่มเฟือย ในพิธีอันโศกเศร้า ความโศกเศร้าที่ลึกซึ้งสำคัญกว่าความพิถีพิถันในรายละเอียด” สำหรับขงจื๊อนั้น การคำนึงถึงสภาพการณ์ทางสังคม โดยให้ความเคารพในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งไม่ประกอบพิธีกรรมอย่างฟุ่มเฟือยในขณะที่บ้านเมืองระส่ำระสาย และยังมีความรู้สึกและสำนึกเสียใจต่อความสูญเสียด้วยความจริงใจอย่างลึกซึ้ง จึงเป็นการให้ความสำคัญกับจารีตประเพณี เพราะการให้ความสำคัญกับจารีตประเพณีเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงคุณลักษณะของผู้ที่มีจิตสำนึกต่อส่วนรวมเช่นกัน

ศิลปะ ดนตรี กวีนิพนธ์ ขงจื๊อนั้นเป็นผู้ที่ชื่นชมในศิลปะทุกแขนง และเห็นว่าศิลปะเป็นเครื่องมือในการกล่อมเกลาคคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ ขงจื๊อจึงสอนให้ทุกคนมีจิตใจที่ชื่นชมในศิลปะ (สุวรรณ สถาอาพันธ์, 2555, น.232) หมายความว่า ศิลปะเป็นเครื่องมือในการกล่อมเกลารูปร่างหน้าตาและมีความสุขได้ เพราะศิลปะสามารถทำให้จิตใจของมนุษย์ผ่อนคลาย อ่อนโยน และมีความสุขได้ ในทัศนะขงจื๊อนั้นไม่ว่าจะเป็นศิลปะ ดนตรี และกวีนิพนธ์ ล้วนเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงจารีตประเพณีที่สัมพันธ์กันทั้งสิ้น เพราะเป็นสิ่งที่สามารถแฝงคติพจน์ คติธรรมที่ช่วยเสนอทางออกของปัญหาสังคม ตลอดจนช่วยปลูกฝังคุณธรรมศีลธรรมและคุณค่าที่พึงามแก่มวลมนุษย์ได้อีกด้วย

สำหรับดนตรีนั้น สามารถช่วยให้ผู้เล่นดนตรีประสบความสำเร็จในการเจรจาหรือกิจการงานทางการเมืองได้ หากว่ารู้จักวิธีการเล่น ซึ่งการเล่นดนตรีได้อย่างไพเราะนั้น ผู้เล่นต้องรู้จักเครื่องดนตรีอย่างลึกซึ้ง เมื่อขงจื๊ออยู่ในรัฐหลู่ (Lu) ได้สอนวิธีเล่นดนตรีได้อย่างไพเราะว่า “ต้องเริ่มต้นที่ดนตรีทุกชิ้นจะต้องมีความพร้อมเพรียงกัน เมื่อทุกชิ้นมีความสามัคคีกัน ความหลากหลายของดนตรีที่ต่างกันและความพริ้วไหวไปตามจังหวะโดยไม่ติดขัด เมื่อนั้นจะมีความสมบูรณ์ที่สุด” จากบทบันทึกนี้ เป็นไปได้ว่า ขงจื๊อสอนการปฏิบัติตนของมนุษย์ในสังคมว่า การที่จะสร้างสังคมที่ดีนั้น ผู้คนในสังคมต้องเรียนรู้นิสัยใจคอและรู้จักดีว่าเป็นคนเช่นไร เพื่อจะได้ปฏิบัติตนต่อกันได้อย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรม การรู้จักกันนั้น จะทำให้รู้จักจังหวะและสามารถสร้างความสามัคคีร่วมกันได้ เพราะดนตรีเป็นเครื่องมือที่แสดงถึงความพร้อมเพรียงจึงจะทำให้ไพเราะได้ เช่นเดียวกับสังคม สังคมจะเป็นสังคมที่ดีได้ ผู้คนในสังคมต้องมีความสามัคคีกันเป็นหลักที่สำคัญ

ศิลปะ ดนตรี และกวีนิพนธ์จึงถือว่าเป็นสิ่งที่ช่วยขัดเกลาอบรมและปลูกฝังศีลธรรมคุณธรรมให้แก่มนุษย์ อันเป็นพลังผลักดันสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ส่วนกวีนิพนธ์นั้น ไม่ว่าจะมิกับทกก็ตาม ในทัศนะขงจื๊อแล้วต้องมีคุณค่าทางศีลธรรมเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่ช่วยหล่อหลอมกล่อมเกลารูปร่างหน้าตาจากอกุศล เพราะกวีนิพนธ์สามารถช่วยกระตุ้นแรงเร้าจิตใจให้มีชีวิตชีวา และสามารถชักจูงใจให้คนไปสู่อุดมงามหมายได้ กวีนิพนธ์จะ

ช่วยขัดเกลাজิตใจของมนุษย์ให้มีความอ่อนโยน สงบ สะอาด สดใสมากยิ่งขึ้น เมื่อจิตใจปราศจากความเศร้าหมองขุ่นมัวแล้ว ก็จะทำให้คิดในสิ่งที่ดี เมื่อคิดดีก็พูดดี ทำดี ตั้งตนอยู่ในศีลธรรม กฎระเบียบทางสังคมเป็นอย่างดี กล่าวได้ว่า คุณค่าของกวีนิพนธ์นี้สามารถช่วยเสริมสร้างสติปัญญาได้ ผู้ที่ได้ศึกษาบทกวีย่อมมีสติปัญญาในการดำเนินชีวิต กล่าวคือ รู้จักปฏิบัติต่อตนเอง ผู้อื่น ตลอดเวลาทั้งสิ่งแวดล้อมทุกอย่างได้อย่างเหมาะสม รู้จักปรับปรุงตนเองในสิ่งที่บกพร่องผิดพลาด และแก้ไขปัญหาด่าง ๆ ได้ตรงจุด ดังนั้น กวีนิพนธ์จึงช่วยเพิ่มพูนแนวคิด โลกทัศน์ ความรู้ความเข้าใจให้แก่ผู้ศึกษาอยู่เสมอ

อย่างไรก็ดี ไม่ว่าจะเป็นศิลปะ ดนตรี หรือกวีนิพนธ์ ล้วนเป็นจารีตประเพณี ที่วางอยู่บนหลักการมนุษยธรรม การกระทำใดก็ตามที่แสดงถึงการแต่งแต้มสีสันให้กับชีวิต เช่น การเล่นดนตรี หรือการแต่งบทกวีนิพนธ์ ควรรู้ด้วยเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายหลังมีมนุษยธรรม และเป็นสิ่งที่จะทำให้มนุษยธรรมงอกงามยิ่งขึ้น ดังกรณีที่จื้อเซี่ยถามถึงความหมายของบทกลอนที่ว่า “ลักยิ้มอันงามบนรอยยิ้มอันทรนงค์ เส้นดัดขาวดำ ในดวงตาอันแจ่มใส แต่งแต้มสีสันบนสีพื้น” และขงจื๊อก็ตอบว่า “การแต่งแต้มสีสันมาที่หลังการปูพื้น” กล่าวเช่นนี้หมายความว่า เหลือมาที่หลัง (การมีมนุษยธรรม) ใช่หรือไม่” ขงจื๊อตอบว่า “มีคนอย่างซ่งที่ดึงเอาความหมายจากสิ่งที่เราพูดได้ บัดนี้เราเริ่มพูดถึงคัมภีร์กวีนิพนธ์กับเขาได้แล้ว” (สุวรรณา สถาอานันท์, 2555, น.197)

การพัฒนาจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อ

ในการพัฒนาจิตสำนึก ขงจื๊อให้ความสำคัญกับการเรียนรู้และการยึดมั่นในเต๋า ขงจื๊อกล่าวว่า “เชื่อมั่นในความรักการเรียนรู้ ยึดมั่นในเต๋าจจนถึงวาระสุดท้าย” “เรียนรู้ราวกับว่าจะเรียนไม่ทัน กริ่งเกรงว่าจะลืมหายไป” “ทบทวนความรู้เก่า แสวงหาความรู้ใหม่ สามารถเป็นครูได้” การเรียนรู้นี้ ขงจื๊อ หมายถึง การเรียนรู้ในสิ่งที่ดีงาม หรือสิ่งที่ทรงคุณค่า (เต๋า) ที่ปรากฏอยู่ในกวีนิพนธ์ หลี่ และดนตรี ขงจื๊อจึงกระตุ้นเราให้ศิษย์เรียนรู้ในสิ่งเหล่านี้ ดังบทบันทึกในคัมภีร์หลุนอี่ว่า “กระตุ้นเร้าด้วยกวีนิพนธ์ ตั้งมั่นด้วยหลี่ สำเร็จด้วยดนตรี”

ขงจื๊อเห็นว่า หากพัฒนาตนเองอยู่เสมอก็สามารถเป็นผู้ที่พึงพอใจในความเป็นอยู่ของตน และมีความสุขได้ ดังบทบันทึกในคัมภีร์หลุนอี่ เล่มที่ 1 บทที่ 15 ดังที่ จื๊อถามว่า “อาจารย์มีความเห็นอย่างไรกับคนจนที่ไม่ยกยอปอปั้น และคนมั่งมี ที่ไม่หยิ่งจองหอง” อาจารย์ตอบว่า “ก็ได้อยู่ แต่ก็ยังสู้คนจนที่เข้มแข็งและคนมั่งมี ที่รักหลี่ หาได้ไม่” จื๊อถามกล่าวว่า “ในคัมภีร์กวีนิพนธ์มีกล่าวไว้ว่า ตั้งตัดและตั้งแต่ง ตั้งสลักและขัดเงา” มีความหมายเดียวกับที่อาจารย์กล่าวไปกระมัง”

อาจารย์กล่าวว่า “ชื่อเอ๋ย เราเริ่มคุยเรื่องคัมภีร์นพรัตน์กับเจ้าได้แล้ว เราเริ่มพูดเรื่องที่ผ่านมา เจ้าก็รู้เรื่องที่กำลังจะมา” (สุวรรณา สถาอานันท์, 2555, น.185) บทบันทึกนี้ ชี้ให้เห็นว่า แม้คนจนที่มีฐานะยากจนจะสามารถอยู่อย่างพึงพอใจในตนเองและสิ่งที่ตนเองมีได้ แต่ยังไม่สู้คนจนที่มีจิตใจเบิกบาน แจ่มใส และมีความสุข และแม้แต่คนที่มีฐานะดี มีเงินทอง จะรู้จักใช้เงิน ทรัพย์สิน จะเป็นสิ่งที่ดีและน่ายกย่อง แต่ยังไม่สู้คนมั่งมีที่เคารพหวั่นและรักหวั่นได้ คำตอบของขงจื๊อ ทำให้จื่อกั๊งคิดว่า หากมนุษย์รู้จักเรียนรู้และพัฒนาตนเอง มนุษย์จะเรียนรู้ว่าจะปฏิบัติตนให้มีจิตสำนึกและมีความสุข การใช้คำว่า “ตั้งตัดและตะโป” จะเป็นการขัดเกลาตนเองให้ดีขึ้นได้ ส่วนมนุษย์ที่ผ่านการขัดเกลามาบ้างแล้ว เมื่อผ่านการพัฒนาและยกระดับการปฏิบัติตน “ตั้งสลักและขัดเงา” ย่อมยกระดับจิตสำนึกของตนได้มากยิ่งขึ้น

สรุปได้ว่า การพัฒนาจิตสำนึกเป็นกระบวนการกล่อมเกลาทางสังคมที่ต้องอาศัยระยะเวลาในการฝึกฝนและเรียนรู้ ตลอดจนสามารถปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องตามหลักการของมนุษยธรรมทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและในระดับระบบปฏิสัมพันธ์ทางสังคม

วิเคราะห์จิตสำนึกในปรัชญาขงจื๊อ

การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกเป็นคุณค่าภายในของมนุษย์และเป็นคุณค่าภายในของสังคม เพราะคุณค่าและศักดิ์ศรีของมนุษย์อยู่ที่การกระทำของมนุษย์ ดังนี้ (เดือน คำดี, 2539, น.48)

1. จิตสำนึกเป็นเครื่องมือขัดเกลาความชั่วร้ายในตนเอง กล่าวคือ มนุษย์มีพื้นฐานของการคิดและการปฏิบัติตนเพื่อสังคม มนุษย์จะรู้จักจิตใจที่ตั้งมั่นอยู่ในมนุษยธรรม เมื่อมีจิตใจเช่นนี้แล้วก็จะไม่มีการกระทำที่ชั่วร้าย ขงจื๊อเห็นว่า “จิตใจที่ตั้งมั่นในมนุษยธรรม ไม่มีการกระทำที่เลวร้าย” (สุวรรณา สถาอานันท์, 2555, น.203) ขงจื๊อ หมายถึง การกระทำที่เลวร้ายเกิดจากการมีความชั่วร้ายในตนเองของมนุษย์ ขงจื๊อจึงสอนไว้ว่า ในการขัดเกลาตนเองเพื่อสังคมคุณธรรมนั้น จำเป็นต้องดำเนินและกำจัดความชั่วร้ายในตนเองเสียก่อน โดยไม่จำเป็นต้องไปตำหนิผู้อื่น เพราะตนเองย่อมรู้ว่า มีความบกพร่อง หรือไม่ดียังไง ดังกรณีการตอบคำถามของผานฉือ ซึ่งบันทึกไว้ในคัมภีร์หลุนอวี่ เล่มที่ 12 บทที่ 21 มีความว่า “ขณะที่ผานฉือกำลังเดินเล่นกับอาจารย์ไกล่แท่นระบำขอฝน ก็ถามขึ้นว่า “ขอถามอาจารย์เกี่ยวกับการสั่งสมคุณธรรม สลัดพ้นจากความชั่วแยกแยะความหลง” อาจารย์กล่าวว่า “ช่างเป็นคำถามที่วิเศษยิ่ง” “ทำสิ่งซึ่งต้องทำก่อนความสำเร็จเป็นเรื่องมาทีหลัง นี่มิใช่การสั่งสมคุณธรรมดอกหรือ ตำหนิความชั่วร้ายในตนเองไม่ตำหนิความชั่วร้ายของผู้อื่น นี่มิใช่สลัดพ้นจากความชั่วดอกหรือ เพียงเพราะโทษะชั่ววูบในเข้า

เดียว ถึงกับสืมตัวและญาติพี่น้อง นี่มิใช่ความหลงผิดหรือ ” การไม่ยึดมั่นในคุณธรรมความซื่อสัตย์ด้วยเช่นกัน การที่มนุษย์ไม่ยึดมั่นในความซื่อสัตย์ จะทำให้มนุษย์หลงผิดได้ แต่หากมนุษย์ดำเนินชีวิตด้วยความยึดมั่นในคุณธรรมความซื่อสัตย์แล้ว จะไม่ทำให้มนุษย์หลงผิดไปได้ ดังคำกล่าวของขงจื๊อว่า “มนุษย์อยู่ได้ด้วยความตรง ชีวิตที่หลอกลวง อยู่ได้ก็เพราะโชค” (สุวรรณา สถาอานันท์, 2555, น.225) ความซื่อสัตย์จึงเป็นคุณธรรมสำหรับการดำเนินชีวิต ซึ่งในทัศนะของขงจื๊อนั้นนับว่าเป็นคุณค่าภายในของมนุษย์ ที่ถือได้ว่าเป็นจิตสำนึกของมนุษย์ การมีจิตสำนึกเกี่ยวกับความซื่อสัตย์จึงเป็นพื้นฐานของการกระทำที่ไม่หลงผิดหรือการกระทำที่ไร้มนุษยธรรม และเป็นเครื่องมือในการขัดเกลาความชั่วร้ายในตนเองด้วย

2. จิตสำนึกเป็นเป้าหมายของการลดความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ กล่าวคือ มนุษย์ที่มีจิตสำนึกนั้น จะเป็นมนุษย์ที่ไม่มีความเห็นแก่ตัว เสียสละเพื่อผลประโยชน์ของสังคม การไม่เห็นแก่ตัวของขงจื๊อ เพราะเกิดจากการตระหนักรู้ของขงจื๊อซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติตนอย่างมีมนุษยธรรมแล้ว แต่การที่ขงจื๊อปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกได้นั้น เป็นเพราะขงจื๊อได้ตั้งปณิธานไว้ เปรียบได้กับการตั้งเป้าหมายในใจว่า ตนเองจะไม่กระทำการสิ่งใดที่เป็นการเห็นแก่ตัว เพราะจิตสำนึกของมนุษย์มิได้มีมาโดยกำเนิด แต่เกิดจากการขัดเกลาและสั่งสม เพื่อให้สามารถลด ละ ความเห็นแก่ตัวลง และเสียสละเพื่อสังคมมากขึ้น ดังเช่น ผู้เป็นบุตรควรวางเป้าหมายของชีวิตไว้กับการทำหน้าที่ของบุตรที่ดี เพราะการทำหน้าที่ของบุตรเปรียบได้กับการมีจิตสำนึกต่อครอบครัว ซึ่งเป็นรากฐานของสังคม การเป็นบุตรที่ดีนอกจากจะทำหน้าที่ด้วยความกตัญญูและเคารพบิดามารดาแล้วยังสามารถวางเป้าหมายในชีวิตด้วยการปฏิบัติตนเพื่อผลประโยชน์ของสังคมดังเช่นวิญญูชนได้เช่นกัน การทำหน้าที่บุตรที่ดีของบิดามารดาเปรียบได้กับการเป็นบุตรที่ดีของสังคมที่ไม่มีความไม่เห็นแก่ตัวอีกด้วย เพียงแต่การเป็นบุตรของสังคมนั้นต้องทำหน้าที่ทางสังคมและเสียสละตนเพื่อผลประโยชน์ของสังคมดังเช่นวิญญูชน เช่น ในอาชีพการงานต้องยึดมั่นในความซื่อสัตย์ ไม่หลงผิดกระทำการสิ่งชั่วร้าย ในระบบความสัมพันธ์ทางสังคม ต้องทำหน้าที่ด้วยการยึดมั่นในหลักมนุษยธรรม ในการพัฒนาตนเอง ต้องลดความเห็นแก่ตัวด้วยการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึก เป็นต้น

3. จิตสำนึกเป็นกระจกสะท้อนแรงปรารถนาภายในของมนุษย์ กล่าวคือ การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกในทัศนะของขงจื๊อนั้น เป็นไปได้ว่าเกิดจากแรงปรารถนาภายในของมนุษย์ จากบทบันทึกในคัมภีร์หลุนอวี่ เล่มที่ 5 บทที่ 25 ขงจื๊อถามเหียนยวนและจื๊อลู่ว่า ปณิธานของแต่ละคนคืออะไร ทั้งสองจึงกล่าวตอบขงจื๊อว่า “ปณิธานของศิษย์คือ มีรณมามีเสื้อผ้าขนสัตว์แพรพรรณ

จะร่วมใช้กับ มิตรสหาย หากของเหล่านั้นเสียหาย ก็จะไม่รู้สึกเสียดาย” และเหียนยวนตอบว่า “ปณิธานของศิษย์คือ จะไม่โอ้อวดคุณความดี ไม่อวดอ้างผลงานของตน” ฝ่ายจื่อลู่ถามขงจื้อ กลับว่า “อยากฟังปณิธานของอาจารย์บ้าง” ขงจื้อจึงตอบว่า “ปณิธานของเราคือ ทำให้ผู้อาวุโส ได้อยู่อย่างสงบ มิตรสหายไว้น้ำเนื้อเชื่อใจกัน ผู้เยาว์ห่วงใยอาทรกัน” (สุวรรณ สดาอานันท์, 2555, น.218) เมื่อวิเคราะห์แรงปรารถนาของขงจื้อดังกล่าวนี้ จะเห็นว่า แรงปรารถนาของขงจื้อ สะท้อนถึงการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกของขงจื้อ ที่เป็นผลมาจากแรงปรารถนาของขงจื้อที่จะทำ ให้สังคมสงบสุข ซึ่งเป็นแรงปรารถนาเพื่อผู้อื่น เนื่องจากขงจื้อคิดอยู่เสมอว่า หากสังคมสงบสุข จะทำให้ผู้อาวุโสในสังคมมีความสุขและอยู่อย่างสงบได้โดยไม่ต้องวิตกกังวลถึงความเลวร้าย ในสังคม เพราะสังคมมีแต่มิตรสหายที่มีแต่ความซื่อสัตย์ต่อกัน ไว้น้ำเนื้อเชื่อใจกัน ผู้คนในสังคมก็ เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน จึงไม่มีความชั่วร้ายที่จะก่อให้เกิดปัญหาทางสังคมได้ แต่เมื่อวิเคราะห์แรง ปรารถนาของเหียนยวนและจื่อลู่ กลับเห็นว่า ทั้งสองมีแรงปรารถนาเพียงเพื่อตนเองเท่านั้น ซึ่งแตกต่างกับแรงปรารถนาของขงจื้อ ที่เป็นไปเพื่อผู้อื่น การที่เหียนยวนกล่าวว่า “จะไม่โอ้อวด คุณความดี ไม่อวดอ้างผลงานของตน” และการที่จื่อลู่กล่าวว่า “มีรถมามีเสื้อผ้าขนสัตว์แพรพรรณ จะร่วมใช้กับมิตรสหาย หากของเหล่านั้นเสียหาย ก็จะไม่รู้สึกเสียดาย” เป็นแรงปรารถนา ที่ยังเกี่ยวข้องกับความรู้สึกของตนเอง เป็นไปเพื่อตนเอง แม้จะมีลักษณะเอื้ออาทรต่อมิตรสหาย อยู่บ้าง แต่ยังถือว่าเป็นแรงปรารถนาที่เพื่อความสุขของตนเองและพวกพ้องเท่านั้น ในขณะที่ ขงจื้อตั้งแรงปรารถนาไว้เพื่อความสงบสุขของสังคม แรงปรารถนาของทั้งสามคนจึงสะท้อนระดับ การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกที่แตกต่างกัน หมายความว่า การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกของ มนุษย์นั้นมีที่มาจากแรงปรารถนาภายในของมนุษย์ เมื่อมนุษย์มีแรงปรารถนา แรงปรารถนาจะ เป็นเหตุหรือเงื่อนไขให้มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิด และปฏิบัติตามความรู้สึกนึกคิดนั้นต่อผู้อื่น และสังคม การมีแรงปรารถนาที่ต่างกัน จึงมีผลต่อระดับการมีจิตสำนึกที่แตกต่างกันนั่นเอง

4. จิตสำนึกเป็นเครื่องหมายรับรองศักยภาพของมนุษย์ กล่าวคือ การวัดศักยภาพของ มนุษย์นั้น สามารถวัดได้จากระดับการมีจิตสำนึกของมนุษย์ ที่แสดงออกด้วยการปฏิบัติตนอย่างมี จิตสำนึก เช่น การไม่เห็นแก่ตัว การเห็นแก่ประโยชน์ของส่วนรวม การเสียสละ การไม่ย่อท้อต่อ ความยากลำบาก เป็นต้น นอกจากนี้ การมีจิตสำนึกยังบ่งบอกถึงระดับศักยภาพทางศีลธรรมที่ มนุษย์มีในตัวตนอีกด้วย กล่าวคือ มนุษย์ในทัศนะขงจื้อนั้นมีทั้งมนุษย์โดยทั่วไปและมนุษย์ที่มี มนุษยธรรม มนุษย์โดยทั่วไปนั้น อาจมีรูปการจิตสำนึกอยู่บ้าง แต่โดยส่วนใหญ่แล้วเป็นรูปการ จิตสำนึกเพื่อผลประโยชน์ของตนเองหรือครอบครัวมากกว่าผลประโยชน์ของสังคม ดังคำกล่าว

ของขงจื๊อที่ว่า “เสียวเหริน ผูกพันกับผลประโยชน์” (สุวรรณา สถาอนันท์, 2555, น.206) ซึ่งบอกระดับศักยภาพทางศีลธรรมของมนุษย์โดยทั่วไป ที่มักแฝงไปด้วยความรู้สึกหรือผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับตนเอง ต่างกับมนุษย์ที่มีระดับศักยภาพทางศีลธรรมที่ผ่านการขัดเกลาและพัฒนาตนเองแล้วเช่นวิญญูชน เนื่องจากวิญญูชนจะปฏิบัติตนเพื่อผลประโยชน์ของสังคมเป็นหลัก การปฏิบัติตนของวิญญูชนจึงแสดงถึงระดับจิตสำนึกของมนุษย์ที่เห็นแก่ผลประโยชน์ของสังคมเสมอ ดังคำกล่าวที่ว่า “บ่มเพาะตนเพื่อสันติสุขของปวงประชา” การมีจิตสำนึกของวิญญูชนจึงเป็นเครื่องหมายรับรองศักยภาพของมนุษย์ว่า หากมนุษย์สามารถปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกย่อมถือว่าเป็นมนุษย์ที่มีมนุษยธรรม เมื่อมนุษย์มีมนุษยธรรม มนุษย์จึงเป็นผู้มีศักยภาพ และการที่วิญญูชนในทัศนะขงจื๊อไม่ได้จำกัดด้วยกรอบของการปฏิบัติตนในระบบความสัมพันธ์ จึงทำให้วิญญูชนสามารถพัฒนาตนเองให้เป็นผู้มีศักยภาพทางศีลธรรมที่สูงขึ้น จนสามารถเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ในทัศนะขงจื๊อนั่นเอง

5. จิตสำนึกเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของมนุษย์ กล่าวคือ แนวคิดจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของมนุษย์ โดยคุณสมบัตินี้สามารถแยกได้เป็นคุณสมบัติภายในและคุณสมบัติภายนอกดังนี้ 1) คุณสมบัติภายใน ผู้ที่มีจิตสำนึกเป็นผู้ที่มีจิตใจตั้งมั่นในมนุษยธรรม มีไหว้ปัญญา ความกล้าหาญ ยึดถือความถูกต้องเที่ยงธรรม พึ่งตนเองได้ สำนึกถึงบทบาทบุญดีของสวรรค์อยู่เสมอ คุณลักษณะเหล่านี้เป็นคุณสมบัติภายในที่มีอยู่ในผู้ที่มีจิตสำนึกดังเช่นวิญญูชน วิญญูชนจึงเป็นผู้ปฏิบัติตนด้วยจิตสำนึกดังกล่าว และ 2) คุณสมบัติภายนอก การมีจิตสำนึกในทัศนะขงจื๊อนั้นเกิดจากการฝึกฝนและพัฒนาตนเอง โดยการตั้งมั่นอยู่ในคุณงามความดี เพื่อจะได้ปฏิบัติตนให้เป็นที่ยิ่งของผู้อื่น และเป็นแบบอย่างที่ดีแก่สังคมได้ การเป็นแบบอย่างที่ดีนั้นต้องเป็นแบบอย่างที่ดีทั้งด้านการพูดและการกระทำที่จะต้องมีความรอบคอบในการพูดและมีความจริงใจในการกระทำนั่นเอง

6. จิตสำนึกทำให้มนุษย์รู้จักแบ่งปันและเอื้ออาทรต่อผู้อื่น กล่าวคือ จุดเริ่มต้นของปัญหาทางสังคมเกิดจากความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ ขงจื๊อเสนอแนวคิดที่ว่า มนุษย์ควรรู้จักแบ่งปันและเอื้ออาทรต่อผู้อื่น เพราะเมื่อใดที่ผู้คนในสังคมมีความเอื้ออาทรต่อกันแล้ว สังคมจะมีความสงบและเป็นสุข ผู้อาวุโสก็ได้อยู่อย่างสงบ ดังปณิธานของขงจื๊อที่มีต่อบ้านเมืองและผู้คนในสังคมว่า “ทำให้ผู้อาวุโสได้อยู่สงบ มิตรสหายไว้นิ่งเชื่อใจกัน ผู้เยาว์หวงโยอาทรกัน” หมายความว่า หากผู้คนในสังคมไม่ได้อารมณ์หรือตระหนักรู้ถึงปัญหาทางสังคม ย่อมไม่มีใครมีจิตสำนึกแน่ แต่เพราะผู้คนที่มีความจิตสำนึก จึงทำให้มนุษย์รู้จักการแบ่งปันและเอื้ออาทรต่อกัน การที่บุคคลจะ

รู้สึกเช่นนี้ได้จึงขึ้นอยู่กับการณ์จิตสำนึกของมนุษย์ ว่ามนุษย์จะเป็นผู้ที่เห็นแก่ตัวหรือเห็นแก่ประโยชน์ของส่วนรวม หากมนุษย์เห็นแก่ประโยชน์ของส่วนรวม จะทำให้มนุษย์รู้จักการแบ่งปันและเอื้ออาทรต่อผู้อื่นมากขึ้น แต่หากว่ามนุษย์มีความเห็นแก่ตัว ย่อมไม่เห็นแก่ผลประโยชน์ของส่วนรวม ดังที่ ขงจื๊อกล่าวไว้ว่า “เพียงพูดไม่อาจหวังผลเช่นนั้น” หมายความว่า การไม่รู้จักช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เพียงแต่พูดโดยไม่ปฏิบัติเพื่อร่วมกันทำให้สังคมสงบสุข ก็อาจหวังผลได้ว่าเมื่อใดสังคมจะสงบสุข การมีจิตสำนึกจึงมีความสำคัญที่เป็นเหตุให้มนุษย์รู้จักการแบ่งปันและเอื้ออาทรต่อกัน

7. จิตสำนึกทำให้มนุษย์มีความเมตตาและรักเพื่อนมนุษย์ กล่าวคือ คำว่า “มนุษยธรรม” ขงจื๊อ หมายถึง มีคุณลักษณะของจิตสำนึกของผู้ปกครองที่ดี ที่จะต้องตระหนักว่าบุคคลใดเป็นคนเห็นแก่ตัว บุคคลใดเป็นคนฉ้อฉล หากว่าปล่อยให้คนฉ้อฉลอยู่เหนือความถูกต้องทางศีลธรรมแล้ว อาจก่อให้เกิดผลเสียหายต่อบ้านเมืองก็ได้ ไม่ว่าจะเป็นผู้ปกครองหรือผู้ที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์ทั้ง 5 ก็ต้องมีมนุษยธรรม เพราะว่า “ผู้มีมนุษยธรรมเท่านั้น สามารถรักมนุษย์สามารถเกลียดมนุษย์” ซึ่งในทัศนะของขงจื๊อนั้น การรักมนุษย์ควรดำเนินควบคู่ไปกับการรู้จักมนุษย์ การรักมนุษย์ที่ถูกต้องหรือการมีมนุษยธรรมที่แท้จริง ต้องหมายรวมถึงการพยายามแก้ไขสถานะความฉ้อฉลในสังคมการเมือง จะเห็นได้ว่า การรู้จักมนุษย์คือการจัดวางผู้เที่ยงธรรมไว้เหนือผู้ฉ้อฉล เพราะเป็นธรรมดาอยู่เองที่พลังทางคุณธรรมของผู้เที่ยงธรรมย่อมโน้มน้าวผู้ฉ้อฉลให้โอนอ่อนผ่อนตาม การไม่รู้จักมนุษย์ (หรือการขาดความรู้ทางปรัชญาแบบขงจื๊อ) คือ การไม่เข้าแก้ไขสถานะที่ฉ้อฉล เพราะหากปล่อยให้ผู้ฉ้อฉลอยู่เหนือผู้เที่ยงธรรม สังคมย่อมสับสนวุ่นวาย ส่วนคำถามที่ว่า ผู้ฉ้อฉลจะมีอิทธิพลต่อผู้เที่ยงธรรมหรือไม่นั้นคงต้องพิจารณาว่า คัมภีร์ขงจื๊อทั้งเล่มคือความพยายามจัดวางความสัมพันธ์ระหว่างสำนักขงจื๊อ (ผู้เที่ยงธรรม) กับผู้มีอำนาจรัฐที่ไร้ความชอบธรรม ให้พลังที่เที่ยงธรรมขัดเกลาลงผู้ฉ้อฉล และพลังที่เที่ยงธรรมนี้ต้องพยายามเข้าทำงานรัฐด้วยมนุษยธรรม เหม็นจึงเป็นทั้งสถานะทางคุณธรรมของมนุษย์ เมื่อมองจากแง่มุมของแต่ละบุคคล และเป็นทั้งเครือข่ายแห่งชุมชนมนุษย์ที่ถูกต้องในแง่มุมของสังคมการเมืองโดยรวม (สุวรรณ สภาอานันท์, 2548, น.29)

8. จิตสำนึกเป็นกลยุทธ์ของผู้ปกครองในการสร้างสังคมสงบสุข กล่าวคือ ขงจื๊อเป็นผู้ที่เน้นย้ำอยู่เสมอว่า “ผู้ปกครองเป็นผู้ปกครอง ชุนนางเป็นชุนนาง บิดาเป็นบิดา บุตรเป็นบุตร” (สุวรรณ สภาอานันท์, 2555, น.288) เมื่อทุกคนทำหน้าที่ของตนให้สมบูรณ์เป็นอย่างดีแล้ว การปฏิสัมพันธ์ต่อกันจะมีแต่ความราบรื่น หมายความว่า หากผู้คนในสังคมได้ปฏิบัติตนอย่างมี

จิตสำนึกต่อหน้าที่ของตนเองแล้ว สังคมก็จะสงบสุข เพราะว่าผู้ปกครองในการสร้างสังคมสงบสุข หมายความว่า เมื่อผู้ปกครองมีความกล้าหาญ มีปัญญา และมีความสามารถในการบริหาร บ้านเมือง สามารถทำให้บ้านเมืองมีความสงบสุขได้ ขงจื๊อเห็นว่า ในการบริหารบ้านเมืองจึงเป็น กลยุทธ์ของผู้ปกครองในการบริหารและการใช้คน ทั้งนี้ ความกล้าหาญในทัศนะขงจื๊อ หมายถึง ความกล้าหาญในการต่อสู้เพื่อปกป้องบ้านเมืองจากผู้ที่ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน ฉ้อฉล และไม่ รู้จักกาลเทศะ การมีปัญญา หมายถึง ความรอบรู้เกี่ยวกับหลักการบริหารบ้านเมืองที่จะทำให้ บ้านเมืองมีความสงบสุข ส่วนความสามารถในการบริหารบ้านเมือง หมายถึง การใช้ปัญญาและ ความกล้าหาญในการจัดการกับปัญหาทางสังคมและบริหารจัดการกิจการของรัฐด้วยหลักการ ของมนุษยธรรมนั่นเอง

9. จิตสำนึกเป็นรากฐานของสังคมมนุษยธรรม กล่าวคือ สังคมมนุษยธรรม ขงจื๊อมอง ว่าสังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีมนุษยธรรมที่สำคัญ คือ การมีมนุษยธรรมของมนุษย์เป็นเกณฑ์ วัดระดับความก้าวหน้าของสังคมมนุษยธรรม เนื่องจากมนุษยธรรมเป็นคุณธรรมสากล และ แหล่งที่มาของคุณธรรมเฉพาะอื่น ๆ ทั้งหมด คำว่า “มนุษยธรรม” ในคัมภีร์หลุนอี่วี่เป็นคำที่มีความ เกี่ยวข้องกับผู้คนในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแนวดิ่ง แนวราบ และแนวกระจาย กล่าวคือ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครองเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง ผู้ปกครอง จะต้องปฏิบัติตนอย่างมีมนุษยธรรมต่อผู้ปกครอง และผู้ใต้ปกครองจะต้องปฏิบัติตนด้วยความ จริงใจ ไม่ประจบสอพลอ เช่นเดียวกับความสัมพันธ์ระหว่างบิดากับบุตร ที่บิดาจะต้องมีหน้าที่ สั่งสอนอบรมให้บุตรเป็นบุตรที่ดีของครอบครัวและสังคม ส่วนบุตรมีหน้าที่ปฏิบัติตนตามคำสั่ง สอนของบิดาด้วยความเคารพ ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างสามีกับภรรยา พี่กับน้อง และเพื่อนกับ เพื่อน เป็นความสัมพันธ์ในแนวราบ ที่จะต้องปฏิบัติตนด้วยความเอื้ออาทรและเกื้อกูลซึ่งกันและ กัน ส่วนความสัมพันธ์ในแนวกระจายเป็นการปฏิบัติตนของผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นวิญญูชน เพราะวิญญู ชนเป็นผู้ที่เห็นแก่ประโยชน์ของส่วนรวม การมีจิตสำนึกของมนุษย์ในสังคมจึงเป็นการกระทำของ มนุษย์ตามหลักการของมนุษยธรรม เพราะมีแต่มนุษย์เท่านั้นที่รู้จัก “รักมนุษย์” (สุวรรณา สถาอาพันธ์, 2555, น.182) และการปฏิบัติตนของผู้ที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์ทั้ง 5 เป็นการ ปฏิบัติตนด้วยความรักที่มีต่อเพื่อนมนุษย์เช่นกัน จึงกล่าวได้ว่า จิตสำนึกเป็นรากฐานของสังคม มนุษยธรรม

10. จิตสำนึกเป็นวิถีแห่งเต๋า กล่าวคือ คำว่า “เต๋า” หมายถึง “วิถีแห่งฟ้า” (Way of Heaven) และวิถีของมนุษย์ (Way of Man) (Yu-Lan, 1944, p.104) เต๋าที่เป็นวิถีแห่งฟ้า เป็น

เตาที่สะท้อนแนวคิดเรื่องระเบียบจักรวาลที่ทำงานไปตามกฎเกณฑ์แห่งเตา จักรวาลก็ดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ดังกล่าว การดำเนินไปตามกฎเกณฑ์นั้นส่งผลต่อการเกิดขึ้นของสรรพสิ่งทั้งหลาย และส่งผ่านระเบียบและกฎเกณฑ์ดังกล่าวนี้สู่มนุษย์ มนุษย์จึงดำเนินไปตามกฎเกณฑ์แห่งเตา ส่วนเตาที่เป็นวิถีแห่งมนุษย์ เป็นเตาที่เกิดจากการหยั่งรู้ของมนุษย์ เมื่อมนุษย์สำนึกรู้ในเตาที่เป็นวิถีของมนุษย์ มนุษย์จะเข้าใจถึงเตาที่เป็นวิถีแห่งฟ้า เพราะทั้งเตาที่เป็นวิถีแห่งมนุษย์และเตาที่เป็นวิถีแห่งฟ้าเกิดจากหลักการเดียวกัน จะเห็นได้ว่า ขงจื๊อให้ความสำคัญกับ “เตาที่เป็นวิถีทางจริยธรรมของมนุษย์” มากกว่า ถึงกับกล่าวไว้ว่า “ยามเช้าได้รับฟังเตา ยามเย็นหากสิ้นใจก็พอใจแล้ว” เพราะ “หากใต้อำนาจมีเตา เราก็ไม่คิดจะเปลี่ยนแปลง” สะท้อนถึงความรู้สึกในใจของขงจื๊อว่า หากมนุษย์ในสังคมซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในวิถีของฟ้า และดำเนินอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของฟ้า มีความยึดมั่นในอุดมคติทางจริยธรรมหรือวิถีของเตาแล้ว บ้านเมืองคงไม่มีปัญหาสับสนวุ่นวาย แต่เพราะมนุษย์ไม่ปฏิบัติตามวิถีของเตา จึงทำให้ได้ฟ้า “ไรเตา” ขงจื๊อสอนให้มนุษย์เชื่อใน “เตา” ที่เป็นวิถีทางจริยธรรม และปฏิบัติตามวิถีทางจริยธรรมนี้ด้วยความตั้งใจมั่น จริงจัง ดังคำกล่าวว่า “ยึดถือคุณธรรม แต่ไม่กว้างขวาง เชื่อในเตา แต่ไม่จริงจัง จะถือได้อย่างไรว่ามีอยู่ จะถือได้อย่างไรว่าไม่มี” “ถ้าเชื่อในเตาจริง จะไม่จริงจังได้อย่างไร” (สุวรรณ สถาอานันท์, 2555, น.205)

เนื่องจากขงจื๊อเชื่อว่า มนุษย์ไม่ได้เป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่ แต่มนุษย์สามารถรวมแรงรวมใจกันด้วยความรักและความเอาใจใส่ต่อสังคมได้ การปฏิบัติตามด้วยความซื่อสัตย์ ยึดมั่นในความถูกต้องตามวิถีแห่งมนุษย์ธรรม สามารถทำให้เตาปรากฏขึ้นในสังคมมนุษย์ได้ “แม้เตาเล็กน้อย ก็ย่อมมีอะไรให้ดู แต่ถ้าไปไกลเกินไป ก็จะไม่พบอุปสรรค ด้วยเหตุนี้วิญญูชนจึงไม่ปฏิบัติ” คล้ายกับเป็นการเตือนสติว่า วิญญูชนพึงตระหนักถึงสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสมสำหรับการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึก ซึ่งเป็นการดำเนินชีวิตตามวิถีแห่งเตาเท่านั้น

กล่าวสรุปได้ว่า ขงจื๊อเห็นว่า “มนุษย์เป็นสัตว์สังคมโดยแท้” เนื่องจากมนุษย์เป็นผู้ที่อยู่ในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่สามารถอาศัยหลักการทางมนุษยธรรม ที่มีอยู่ในคัมภีร์กวีนิพนธ์ ดนตรี และจารีตประเพณี เป็นเครื่องมือในการเรียนรู้ พัฒนาและขัดเกลาตนเอง เพื่อสร้างสังคมที่สงบสุขได้ การมีจิตสำนึกในทัศนะของขงจื๊อจึงสะท้อนผ่านรูปแบบความสัมพันธ์ของมนุษย์ในสังคมที่แสดงออกด้วยการปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดทั้งกฎระเบียบของสังคม เพราะมีแต่มนุษย์เท่านั้นที่รู้จักคุณค่าที่ดำรง และสามารถจำแนกแยกแยะระหว่างความดี ความชั่ว ความผิดความถูกได้อย่างชัดเจนโดยเฉพาะการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึก ที่สะท้อนถึงคุณค่า

ภายในของมนุษย์และคุณค่าภายในของสังคมอย่างเป็นเงื่อนไขจำเป็นสำหรับการแก้ไขปัญหาทางสังคมนั่นเอง

บทสรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์ “จิตสำนึกในปรัชญาขงจื้อ” พบว่า ขงจื้อ เห็นว่า ความรู้สึกนึกคิดและความตระหนักรู้ของมนุษย์ตามวิถีแห่งมนุษยธรรม การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกและตระหนักรู้ถึงผลประโยชน์ของสังคม และยึดมั่นในวิถีแห่งมนุษยธรรมในระบบปฏิสัมพันธ์ทางสังคม เพราะขงจื้อมองเห็นคุณค่าภายในของมนุษย์และเป็นคุณค่าภายในสังคม ซึ่งเป็นเครื่องมือขัดเกลาความชั่วร้ายในตนเอง เป็นเป้าหมายของการลดความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ เป็นกระจกสะท้อนแรงปรารถนาภายในของมนุษย์ เป็นเครื่องหมายรับรองศักยภาพของมนุษย์ เป็นคุณสมบัติที่สำคัญของมนุษย์ที่ทำให้มนุษย์รู้จักแบ่งปันและเอื้ออาทรต่อผู้อื่น ทำให้มนุษย์มีความเมตตาและรักเพื่อนมนุษย์และยังเป็นกลยุทธ์ของผู้ปกครองในการสร้างสังคมสงบสุข ซึ่งเป็นรากฐานของสังคมมนุษยธรรมที่สำคัญซึ่งเป็นวิถีแห่งเต๋า เพราะทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมาจากเต๋า วิถีของมนุษย์ก็เป็นวิถีแห่งเต๋าเช่นกัน การมีจิตสำนึกของมนุษย์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับธรรมชาติของมนุษย์ แต่ขึ้นอยู่กับการเรียนรู้และการมีแบบอย่างในการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกตามกฎหมายจารีตมากกว่าธรรมชาติของมนุษย์ ที่ขงจื้อมองว่าแนวคิดและการปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตตามวิถีแห่งเต๋าเช่นกัน เนื่องจากเต๋ากำหนดสรรพสิ่งและบทบัญญัติทางศีลธรรมไว้เป็นกฎเกณฑ์การปฏิบัติตนของมนุษย์ การปฏิบัติตนอย่างมีจิตสำนึกของมนุษย์จึงเป็นการดำเนินตามกฎหมายแห่งสวรรค์ ซึ่งเป็นวิถีแห่งเต๋านี้ในอีกรูปลักษณะหนึ่งอันเป็นมรรควิธีของมนุษย์ ซึ่งเป็นวิถีแห่งเต๋าที่ต้องอาศัยมนุษย์เพื่อการดำรงอยู่ของวิถีแห่งเต๋ายิ่งใหญ่ เพราะวิถีแห่งเต๋านี้ทัศนะขงจื้อนั่นเอง

เอกสารอ้างอิง

เดือน คำดี. (2539). **พุทธปรัชญา**. โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮาส์.

ศากุน ภัคคีคำ. (2549). **บทบาทของอารมณ์ในจริยศาสตร์ของขงจื้อ** [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต].

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุวรรณ สถาอานันท์. (2548). **กระแสปรัชญาจีน: ข้อโต้แย้งเรื่องธรรมชาติ อำนาจและจารีต** (พิมพ์ครั้งที่ 3). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุวรรณ สถาอานันท์, (ผู้แปล). (2555). **หลุนอี่ว: ขงจื้อสนทนา** (พิมพ์ครั้งที่ 2). โอเพ่นบุ๊กส์.

- Ames, R. T., & Rosemont, H., Jr. (1998). **The analects of Confucius: A philosophical translation.** Ballantine Books.
- Legge, J., (Translator). (1966). **The Confucian analects.** Wei Tung Book Store.
- Waley, A. (1998). **Analects of Confucius.** Random House USA INC International Concepts.
- Yu-Lan, F. (1944). **The spirit of Chinese philosophy.** Kegan Paul.

